

*Lélektől lélekig*¹

József Attila költői (és gondolkodói) fejlődésének legfontosabb fordulópontja 1931 tavasz végére, nyár elejére esett. Ekkor állt össze az a képlet, amely az évek során jelentős fejlődésen, átalakulások során ment át, de amely alapszerkezetét tekintve ettől kezdve mindhalálig változatlanul érvényben maradt. Nem áll távol az igazságtól a kutatás, amikor a fordulatot abban látja, hogy ekkor kapcsolódott össze a költő gondolkodásában és gyakorlatában a marxista eszmei tájékozódással a freudi orientáció. E formula gyenge pontja az, hogy megengedi, hogy eszmetörténeti kérdéssé egyszerűsítsük le ezt a költő sorsát a legnagyobb mélységekig átható konstellációt. A két tájékozódási irány metszéspontjában, fókuszában az első személyű alany, a lírai én problémája áll. 1931 derekán került napirendre József Attila gondolkodói műhelyében az emberkép megújítása, és lírikusi gyakorlatának erre a korszerű emberképre alapozása. Mielőtt szemügyre vennénk ennek az emberképnek a keresztmetszetét 1931-ben, célszerű előbb hosszmetzeti képet alkotnunk annak a fejlődési folyamatnak főbb állomásairól, amelyen az énről alkotott kép a költő pályakezdésétől kezdve végbement.

Pályakezdését elemezve megállapítottuk első tetten érhető, mert dokumentumokkal alátámasztható költői irányválasztását, a Nyugat első nemzedéke költői mintáinak elsajátítását. A folyóirat szerkesztési és kritikai elveit és a nagy nemzedék költői gyakorlatát (Babits részleges és Füst Milán teljes kivételével) szokás szélsőségesen én-központúnak, individualistának minősíteni. A lírikus Adyt egyenesen XIX. századból kölcsönzött, romantikus mentalitással vádolják. Láttuk, hogy József Attila teljeskörűen és nagy intenzitással magáévá tette az előtte járó nemzedék költői nyelvét, szerkesztésmódját, témaválasztását. Ezt nem tehette volna meg másképpen, mint hogy egyúttal követte elődei egyéniség-kultuszát is. A húszas évek első felében erre valóban számos példát idézhetünk. Akár be is érhetnénk velük, ha csupán a kor fertőző betegségéről, tévesztett szellemi törekvések követéséről, idejétmúlt reagálási módoknak a rutinban történt továbbéléséről lenne szó. Fejlődése során a fiatal költő – úgymond – kinőtte ezeket.

Az énkultusz mélyén azonban még megróható túlzásaiban, kinövéseiben, egyoldalúságaiban, beteges eltorzulásában is természetes énfunkcióra bukkanunk. A műnemek közötti munkamegosztásban a lírai költészet centrumát alapesetben az én, az egyes szám első személy foglalta el. A lírai közlés a

¹ A közreadott írás részlet a szerző *Gondoljátok meg, proletárok* című József Attila-monográfiája második, készülő, *Az érett József Attila* alcímű kötetéből.

szubjektum nyelvi megvalósítása. József Attila makói gimnazista kora óta kivételes tudatossággal és az óvatosságot félretoló elszántsággal egy lapra tette föl életét: a lírai költészet művelésére. Ezzel akarva akaratlanul későbbi eszmélkedésének középpontjába helyezte az alany szerepét a műalkotás létrejöttében. Első zsenyéinek megírásától fogva az volt a tapasztalata, hogy mint lírikus, saját énjén átszűrve jeleníti meg a világot. Az első személy úgyszólván a munkaeszköze. Nem tehetta meg, hogy előbb vagy utóbb ne tudatossítsa viszonyát a verset alkotó és a versben tevékenykedő személyhez.

Nem rendelkezünk megbízható leírással a költői felkészülésben végbenő folyamatokról, és ez a lírai szubjektum alakulásának megértésében is nehézséget okoz. Ám bármikor lép is be a líra birodalmába egy pályakezdő, ott mindig talál kínálatot az énjét középpontba állító megnyilatkozási módjait illetően, és az ajánlathoz szükségképpen járul hozzá ezeknek a módoknak az ideológiai alátámasztása. Az induló költő szükségképpen alkalmazkodik a divatos lírai én-képek valamelyikéhez. Eleinte nem áll módjában óvatosan tartózkodni igénybevételektől, hanem teljes nyitottsággal rábízta magát a hullámra, amely őt is előrelendíti. Az egymásra következő, egymással akár összeférhetetlen énképek közötti feszültségeket nem feltétlenül érzékeli. Petőfi romantikus költői öntudata vagy Ady provokatív öntanúsításai között például nem feltétlenül lát különbséget.

Hiába kapta tehát a pályakezdő a lírai gyakorlat számára nélkülözhetetlen énközpontúság egész pályáját megalapozó indítást egyszerre, egy ütemben a kordivat torzításait magán viselő önimádat, beteges önmagára irányulás túlzásaival, a két összetevő szavatossága eltérő időpontokban járt le. A pályakezdés „ártatlan”, „naiv”, „spontán” énközpontúsága újabb és újabb alakot öltve végigkísérte a költőt pályáján, az önzés etikai vétségét dacosan vállaló gesztusok viszont abbamaradtak, az egotizmus, az én-kultusz mint az ennek a versben történő hipertrófiája divatjelenségei hamar kihullottak költői gyakorlatából.

Ráadásul a Nyugat első nemzedékének ezt a sajátosságát a kutatás eltűlozta, és egyoldalúan kiemelte, karikatúraszerűen eltorzította, üres sablonként kezelte. A századelő költészete nem merült ki az első személy tobzódásában, hanem megfogalmazta az én problematikussá válásának tapasztalatát is. Számos példát hozhatunk arra, hogy a nyugatos költők kifejezetten szenvedtek az individualizmus emelte korlátok miatt, panaszkodtak az énbizártság ellen: „a mindenséget vágyom versbe venni, / de még tovább magamnál nem jutottam” – panaszolja Babits. Tóth Árpád sem parádézik első személyével: „Vézna, szálnalmas figura, én. / Én, én. / S magam vagyok a föld kerekén.” Az én felmagasztalásának fonákját Ady is megfogalmazza, egyúttal az én korlátaitól való megszabadulás reményét is kifejezve: „Az én-élet poklából / Lelkem-testem kilábol”.

Az én-élet poklát a fiatal József Attila is – nem kis mértékben Baudelaire példájára támaszkodva – számos versében átélte (*Lélekszirteken, Őnarckép*), s megújuló kísérleteket tett a belőle történő kilábolásra. Ezt a célt szolgálta egyebek között az egyéni lélek kozmikussá tágításának kísérlete *A Kozmosz éneke* szonettkoszorújában, de ebben a nagykompozícióban végül inkább a lélek belső meg hasonlászai nőttek kozmikus méretűvé, bolygók drámájává, ahelyett, hogy a mindenség rendjében békés összhanggá oldódtak volna föl. Sokkal sikeresebb volt a *Megfáradt ember* negatív önmeghatározása: „se férfi, se gyerek, se magyar, se testvér, / csak megfáradt ember”. Az én kóros túltengésétől való megszabadulásra törekvés ezután a húszas-harmincas évek fordulójáig folyamatosan napirenden volt a költő műhelyében. Avantgárd kompozíciói, főleg a Kassák számozott verseinek technikáját követő alkotások, a belső tartalmakkal való szuverén, néha kifejezetten erőszakos bánásmód révén a lelki szféra tágassá tételét vagy ellenkezőleg, a személyestől való eltávolodást szolgálták komolyan vagy játékos formában. József Attila Gáspár Endréhez írt, Párizsból Bécsbe küldött nevezetes levele, amelyet a kutatás hajlamos – tévesen – a harmincas évek egy verscsoportjában jelentkező tárgyas költészet megalapozásának tekinteni, a lírai alany háttérbe szorítására tett elméleti próbálkozásnak adott teret. Ez a kísérletezés a *Medáliták* ciklusban érte el csúcspontját.

A program nem törekedett kevesebbre, mint hogy a költői műalkotás – túlnöve az alkotó személyes helyzetén, problémáin, ambícióin – az egyetemes kicsinyített mása, a világegész szemléleti helyettese legyen. A személyes én korlátaitól történő megszabadulás ambíciója megkövetelte a lélektanosság háttérbe szorítását, mert ennek elmulasztása egyértelmű lett volna a relatív, részleges hatóerejű valóságvonatkozások érvényben tartásával. József Attila azonban elméleti fejtegetéseiben jóval túlment az én szerepének korlátozásán. Intranszigenz pszichológiaellenes álláspontot alakított ki. Hatása alá került a fiatal Husserlre hivatkozó Pauler Ákos logikai platonista filozófiájának, s kategorikusan elutasította mindenféle lélektani szempont létjogosultságát a művészetről folyó beszédben. Az eszmecserékben, amelyekbe Vágó Mártával és baráti körében bonyolódott 1928 nyarán és őszén, ezt a pszichológiaellenes álláspontot képviselte, megbotránkoztatva ezzel a nálánál e téren sokkal engedékenyebb Mártát. A költő radikális eljárása azonban paradox módon arra figyelmeztet, hogy a szubjektum fogalmától a deklarált lélektan-ellenesség dacára sem lehet olyan könnyen megszabadulni.

A költészetet a világ megismerése egyik lényegi módjának tekintő költő, aki elismerte, hogy „letagadhatatlanul megismerés foglaltatik a művészetben”², művészetbölcseleti koncepciójának 1928 őszén történt kialakítása során nem nélkülözhetette az ismeretelméleti szubjektum számbavételét. Túl azon, hogy az 1928-ban megfogalmazott *Ihlet és nemzet* teremtésesztétikát fejtett ki, azaz tárgya a művet megalkotó szellemiség, az ihlet, nem pedig a műtárgy volt önmagában, a kész művet is mindig befogadójával együtt említette: „Az ihlet tehát megragad egy valóságélelmet, a többiek elé teszi és ezzel az egyetlen valóságélellemmel eltakarja az egész valóságot az *exisztencia elől*, mint a telihold a napot a *szemünk elől*”.³ A napfogyatkozás tapasztalatához nélkülözhetetlen az alany, hiszen a kisebb égitest, a műalkotás mindig egy szemlélő elől takarja el a nagyobbat, a világegészt. Az ismeretelméleti nézőpont csak egy alany által elfoglalt pozíció lehet. Az első személyt tehát pszichológiai realitásában háttérbe tolhatta, ismeretelméleti énként, a filozófiai hagyományra támaszkodva azonban vissza kellett térnie hozzá. Paradoxonnal élve ezt a visszatérést antipszichologista szubjektumelméletnek nevezhetnénk. József Attila a filozófiai hagyományból kölcsön vett félkész alkatrészekből barkácsolva építette föl a maga ismeretelméleti alany fogalmát: ezt nevezte el *exisztenciának*, a világ megismerésére törekvő, létező egyedi emberi lényt jelölve meg vele.

Az *exisztencia* (egyés szám első személyű változatban: önlétem) József Attila én-felfogásának újabb állomását jelenti. A terminus – talán Jasperstől kölcsön véve – a fenomenológiával kapcsolatos 1928-as kávéházi viták során került be Vágó Márta és József Attila diskurzusába. Levezésük során láthatóan konszenzusszerűen élnek a szakkifejezéssel, azaz az *exisztencia* fogalom jelentése és használati köre kettőjük számára kölcsönösen érthető.⁴ A fogalom felépítése során a költő a tőle telhető és egy 24-25 éves fiatalember részéről elismerést érdemlő szakszerűséggel és körültekintéssel járt el, bár gondolatmenete több ponton eltávolodik a fegyelmezett és elvárható vonalvezetéstől.

A bölcseleti hagyomány, amelyhez kapcsolódott, legyen az az újhegeliánus Croce, akinek nézetei támpontként is és elrugaszkodási pontként is szolgáltak számára, vagy a kanti irány, amelyet eligazodása során ugyancsak kö-

---

² József Attila: *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930. Szövegek*. Közzéteszi: Horváth Iván et al., Osiris, Budapest, 1995, 36.

³ Uo. 91.

⁴ Példaként említhetjük Vágó Márta 1928. október 13-án és 14-én Londonban kelt levelét, és József Attila 1928. december 15-re datált küldeményét. *József Attila levelezése*, összeáll. H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin, Stoll Béla; sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Stoll Béla, Osiris, Budapest, 2006, 303., 304., 341.

vetni látszott, a megismerés két módját különbözteti meg: a szemléleti (intu-
 íció) és a gondolati (spekuláció) ismeretszerzést. József Attila ehhez a két
 módhoz velük egyenrangú harmadikként hozzáfűzte a művészeti megisme-
 rést (ihlet). A megismerő alanyt, az egzisztenciát felfogása szerint ez az egy-
 mással szoros viszonyt alkotó, de egymástól élesen elkülönülő három ismer-
 reti forma alkotja. Az ismeretek ebben az alanyban kapnak helyet, amely hely
 Kantnál az öntudat nevet viseli.

Ahhoz azonban, hogy az öntudat egysége megteremtődjék, a benne meg-
 jelenő képzetek mindegyikét az „én gondolkodom” képzete kell, hogy kísé-
 rje. Azaz a külvilágból érkező információk azáltal válnak enyémmé, hogy az
 alany spontán a priori gondolati művelete kapcsolódik hozzájuk. Az „én
 gondolkodom” formula, az öntudat tapasztalat előtti, spontán egysége csak
 azáltal szerveződik tudássá, ha a képzetek mindenféle tartalma között szin-
 tézist hoz létre. A reális megismerő alany az öntudat empirikus egysége.
 Hogy József Attila ennek tudatában alkotta meg egzisztencia-fogalmát, mi
 sem mutatja jobban, mint [*A szintheticus ítélet...*] című rövid feljegyzése: „Az
 appercepció szintézise”, amelynek forrását Kant *A tiszta ész kritikája* című fő
 műve *A transzcendentális elemtan 16-18. §-a* („*Mi az öntudat objektív egysége*”)
 részletében találjuk meg. Ugyanebben a feljegyzésben olvasható a szintetikus
 ítélet kanti meghatározásának újrafogalmazása: „A szintheticus ítélet mindig
 két ismeretforrás, a gondolkodás és szemlélet kapcsolata.”

Saját rendszerének kidolgozása során József Attila több ponton is elmoz-
 dult ettől a képlettől. Úgy tűnik, nem tartotta elfogadhatónak az „én gondol-
 kodom” descartes-i eredetű formuláját, amely szerint saját gondolkodásom-
 ból következtethetek saját létemre: a „(cogito ergo sum) különben helyte-
 len”.⁵ A formulát abból a megfontolásból utasítja el, hogy az elsődleges ismer-
 etforrás nem a gondolat, hanem a szemlélet: „a szemlélet tudósít, hogy tár-
 gyunknak van mibenléte, tehát hogy van és létezik”; „Szemlélet nélkül nin-
 csen tudomásunk a valóságról. Arról, hogy vagyok, éppugy szemléletem ér-
 tesít, mint arról, hogy cselekszem, gondolkozom”.⁶ A „szemlélek, tehát va-
 gyok”, amellyel a „gondolkodom, tehát vagyok” formula helyettesítendő,
 azonban nem mond ki többet, mint felismerést, hogy a szemlélő létezik. Azaz
 csak arra az üres „konklúzióra” juthat, hogy „vagyok, tehát vagyok”.⁷ Önlé-
 tem állítása pusztá evidencia, egy se nem bizonyítható, se nem cáfolható ál-
 lítás.

A megismerő alanyt különálló egyedde elszigetelő szemléletet a jelek sze-
 rint a költő túlságosan erősen elválasztotta a másik két ismereti formától.

⁵ József Attila: *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930. Szövegek*, Osiris, Budapest, 1995, 68.

⁶ Uo. 67.

⁷ Uo. 60.

Kant figyelmeztet arra, hogy „valamely a szemléletben adott különféle appercepciójának e teljes azonossága ugyanis a képzetek szintezését tartalmazza, s csakis e szintezés tudata folytán lehetséges. Mert az empirikus tudat, mely különböző képzeteket kísér egymagában, szétszóródott s vonatkozás nélkül való az alany azonosságára. E vonatkozás tehát még nem történik meg az által, hogy minden képzetet tudattal kísérek, hanem úgy, hogy az egyiket a másikhoz *hozzáteszem* s szintezisükről tudatom van. Tehát csak mert adott képzetek különféléjét *egy tudatban* kapcsolhatom egybe, történhetik meg, hogy *magát e tudat azonosságát e képzetekben* gondolom,... ezek a szemléletben adott képzetek valamennyien az *enyém*, tehát annyit tesz: egy öntudatban egyesítem őket, vagy legalább egyesíthetem; s habár maga e gondolat még nem a képzetek *szintezésének tudata*, mégis fölteszi lehetőségét, azaz csak mert a képzetek különféléjét egy tudatban foglalhatom, nevezem őket mind az én képzeteimnek: mert különben oly sokszínű különböző Énem volna, mint a hány képzet van a tudatomban. A szemléletek különféléjének a p r i o r i adott szintetikus egysége tehát magának az appercepció azonosságának alapja, mely a p r i o r i megelőzi *minden* meghatározott gondolkodásomat. Kapcsolat pedig nincsen a tárgyakban, nem is meríthető belőlük észrebevés útján s nem fogadható ezen az úton az értelemben, hanem egyedül az értelem működése, mely maga is nem egyéb, mint az a p r i o r i kapcsolat s adott képzetek különféléjének az appercepció egysége alá való hozatalának képessége, mely alaptétel az egész emberi megismerés legfőbb tétele.”⁸

József Attila mintha elfeledkezne arról, hogy a szemléletben adott, önmagukban vonatkozás nélkülivé szétszóródó tartalmakból csak szintézis útján jöhet létre szervezett tapasztalat. Az ő szemlélő alanya úgyszólván egyik intuícioról anélkül ugrik át egy másikra és a továbbiakra a végtelenségig, hogy az előző, elhagyott intuíció által szerzett ismeretet az alany megőrizné. Azaz gondolatmenetének ezeken a pontjain mintha beérné a megismerő művelet, a kívülről érkező inger befogadásának számbavételével. Lényegében ugyanezt teszi a másik ismereti forrással, a gondolattal is, amely esetében őt kizárólag az igazsághoz történő megérkezésének pillanata, a nemléte történő át-lépés érdekli.

A szintézist, amely nélkül nem jöhet létre megismerő tapasztalat, mintha kizárólag a harmadik ismereti forma, a művészi megismerés számára tartaná fenn, itt viszont koncentráltan él vele. [A *szintheitikus ítélet*...] kezdetű följegyzés a képzetalkotás folyamatát írja le, azt a műveletet, amelynek során a szintetikus ítéletből: „Az ólom szürke”, ahol az ítélet alanya: ‘az ólom’ fogalmi jellegű, az állítmány: ‘szürke’ pedig szemléleti, egy jelzős szerkezetbe foglalt egységes képzet: ‘a szürke ólom’ jön létre. Ezt az általános ismeretelméleti

---

⁸ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája* [Alexander Bernát és Bánóczi József fordítása és magyarázatai], Franklin, Budapest, 1913, 103–104.

belátást nyomban a költészet terére alkalmazza: „Egy tétel *értelme*, mint önálló lelki jelenség csak alany és állítmány nélkül, vagyis *nem logikailag* szerepelhet.” Az ítélet (vagy pauleri értelemben: tétel) megőrzi a fogalmi és a szemléleti különállását. A képzetben a kettő szétválaszthatatlanul olvad egybe: „A költemény tételei tulajdonképpen oly tételértelmek, amelyek csak utólagosan, azaz pusztán formailag válnak tételekké.” A költő tehát nem tételekkel, hanem tételértelmekkel, ítéletekből szintetizált képzetekkel dolgozik.

A másik rövid följegyzésében a költő a költészet által végrehajtott szintézis kérdésével viaskodik: „Az ihlet az ítélet ítélésbeli mozzanatának megsemmisítése. Az alany és állítmány különvalóságának megszűnt az ihletben.” Az *Ady-vízió* nyomán, ahol ezt a gondolatot részletesen is kifejti, és ahol Ady költészetére dicséretként vonatkoztatva megállapítja: „szintetikus autothetikus ítéleteket pusztít össze”, a költészeti szintézis leírását „összefusztítási formulának” nevezhetjük. Megfogalmazása során a költő Crocéból is merít, aki a fogalmiságnak a művészetben történő eltűnésével kapcsolatban a felolvasztott bronzszobrokkal példálózik, amelyekből új bronzszobrot lehet kiönteni. Mindez más példákkal együtt jól mutatja, hogy a fiatal költőnek pontos elképzelései voltak a szintézis mibenlétéről, eltérő képzetek olyan egyesítéséről, amely során ezek a különféle tartalmak elvesztik önállóságukat.

Amikor az egzisztencia, a megismerő alany egyik legfontosabb meghatározásaként a szintézisalkotást (és az ehhez nélkülözhetetlen szintézisbontást) jelölte meg, akkor a kanti útmutatáshoz tartotta magát: „a gondolkodók... minőségileg gazdagabbá teszik az egzisztenciát azáltal, hogy szintézishez juttatják és e szintézissel alapot nyújtanak arra, hogy az egzisztencia sajátos bontó tevékenysége megnövelje magát az egzisztenciát az újabb, teljesebb szintézisig.” Ez a meghatározás elég rugalmasan követi a tapasztalatszerzés viszontagságos útját, amelynek során a megismerő alany folytonos önkorrekcióval bővíti, gyarapítja, pontosítja tudását. Szintézist alkot a birtokába jutott képzetek között, ezeket felbontja, hogy újabb, hitelesebb szintézist hozzon létre a meglévő tapasztalathoz kapcsoló új ismeretekkel.

Ez azonban nem feledtetheti, hogy a szemlélet és a spekuláció esetében az egzisztencia egészére érvényesített szintézis-formulát nem alkalmazza. Úgy tűnik, hogy a szintézisről való tudásában interferenciák rejlenek. A művészi megismerés esetében korrekt módon használt szintézis-fogalom mellett más esetekben nagyvonalúan, lazán kezeli a különböző tartalmak egyesítésének műveletét. Joggal ruhazza fel az egzisztencia, az egyedi empirikus öntudat egészét a szintézisreemtés képességével, de ennek a változatnak a forrása valószínűleg nem Kant filozófiája. A szintézis fogalmának ezt a változatát a költő Benedetto Croce *Az esztétika alapelemei* című könyvéből merítette. A crocei koncepció lényege dióhéjban úgy foglalható össze, hogy az elméleti és a gyakorlati élet egy-egy szelete: az intuíció, a spekuláció, a gazdaság és az

erkölcs külön-külön szintézisek, külön-külön területei a szellemnek. Szellemi tevékenységek. A szellem egésze pedig ezeknek a külön szintéziseknek a szintézise. Az *Ihlet és nemzet* egyes helyein ennek a crocei gondolatnak a visszhangjával találkozunk: „Az egzisztencia a szintézisek szintézise.” A szintézis-fogalom használatának hol pedánsabb, kanti értelemben, hol nagyvonalúbb, crocei értelemben vett kettősségét írhatjuk a művészetbölcseleti kézirat kidolgozatlanságának rovására is.

A művészetbölcseleti töredék az egzisztencia fogalmának központi szerepet tulajdonít: „Egyetlen princípiumunk az egzisztencia dialektikája”.⁹ Ez a központi hely érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy a világhoz való viszony ebben az összefüggésrendszerben kimerül a megismerésben, s ennek a megismerő tevékenységnek három, egymást cserélgető változata van: a szemlélet, a gondolat és az ihlet. A dialektika terminust itt a megismerés végletekben történő mozgásának jelölésére, tehát nem hegeli, hanem hagyományos, (legkésőbbi változatában kanti) értelemben használja a költő. A két végletet, amelyek között ez a lüktető mozgás végbemegy, a valóság és az igazság, a lét és a nemlét jelenti. A valóságot az egzisztencia szemléli, az igazságot pedig gondolja. A fennállástan értelmében, amelyhez a húszas évek végén, pauleri hatásra József Attila tartotta magát, a valóság a lét, az igazság pedig a nemlét körébe tartozik. A „rugalmas” egzisztencia az igazságra irányulva kilép a létezés birodalmából az önnemlét állapotába, majd alakot adva a birtokba vett igazságnak, szemlélhetővé téve azt, visszaszökken az önlét kerékvágásába. Az ihlet, a harmadik megismerési mód pedig megteremti a szemlélhetetlen világegész igazsága szemléleti egyenértékését, a remekművet. A művet létrehozó ihlet a nemlétet létté, az igazságot valósággá, az igazság teljességét a valóság teljességévé változtató szellemi tevékenység.

Az egzisztencia, a megismerés alanya: elvonatkoztatás. Egyedi emberi létező, de gondosan elkülönítve az anyagi értelemben vett létezés szintjétől. A test pusztán hordozója az egzisztenciának: „Az ember, megfelelően tiszta szellemiségeinek, amelyeknek valóságos egysége, három tényleges tevékenység akarati hordozója”. A hús-vér ember maga az egyén, akit egyénné a szemlélet szenvedőlegesen „tevékenysége” avat: „minden ember külön-külön létező, éppen szemlélő szenvedőlegessége alapján emeli ki önmagát a többi létező közül, hogy szemlélete számára önmaga belső, alapadó valóság.” Az ihleti tevékenység kapcsán pedig leszögezi a költő, hogy „a nemzet nem az adott nyelvet beszélők összessége, ez a nemzet hordozója volna, a népessége a nép”.¹⁰ József Attilát tehát 1928 őszén – meglehetősen elitista „emelkedettséggel” – az egyedi emberi létező csak mint a megismerés alanya érdekli. Az ember

---

⁹ Uo. 96.

¹⁰ Uo. 79, 80.

anyagiságát, testiségünket, „egyszerű fizikai szerkezet”¹¹ mivoltunkat, hordozói szerepünket 1928 őszén mélyen megveti.

Az egzisztencia ugyanis nem magában álló vagy szabadon mozgó megismerő alany, hanem egy reláció rendszerében foglal el kijelölt helyet vagy kap korlátozott mozgásteret. E reláció ellentétes végletében az abszolútum helyezkedik el. A szemlélet elsőbbsége a gondolat előtt csak nagyon parányi. Ez a megismerési mód csak a valóság felismerésére terjed ki, megértésére alkalmatlan. A megértés csak a gondolat munkájának eredménye lehet. A valóság mibenléte ugyanis egyetemes határozmányok függvénye. E határozmányok feltárása csak az abszolútum elemzése révén történhet. Az abszolútum elemzésére pedig csak az igazság birtokba vételére törekvő gondolat képes. Ezen a ponton jut szerephez a kanti két ismeretforrás mellett a költő által harmadik megismerési módként kiemelt művészeti megismerés, az ihlet, amely az abszolútum szemléleti helyettesének megfogalmazását teszi lehetővé. A megismerő alany, az egyedi emberi létező, az egzisztencia az abszolútumhoz ezzel a hármas aktivitással: szemlélettel, gondolattal és ihlettel viszonyul.

Noha a Vágó Mártának írt, 1928. december 15-én kelt levelében a költő tanújelét adta az egzisztencia természetéről együtt kialakított konszenzusos felfogás ismeretének („a szellemi tisztaság... rendszeresség az egzisztenciában, az egész egzisztencia minden fogához és fokához kapcsolódik”¹²), tehát ennek ellenére a kérdésről Mártának írt leveleiben sokkal emberközelibb módon nyilatkozik, mint az *Ihlet és nemzet*ben. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a levelekben az egzisztencia etikai magatartásként való felfogása, a szemlélet, a gondolat és az ihlet után egy negyedik alakváltozata lép előtérbe. A lényeg azonban az, hogy Vágó Mártának írt leveleiben, feladva a szakmai pedantériát, nem egzisztenciáról, hanem egyedi, esetleges, esendő emberi mivoltunkról beszél. Az abszolútummal, más néven az Istennel állítja szembe az alanyt, amely nem csupán megismerő, hanem cselekvő, szenvedő, a történeti világ szövedékébe beleszövődött lény, akit „fizikai” határozmányokkal is felruház. A „hordozót”, testi mivoltunkat itt nem választja le az egyedi létező fogalmáról.

Ebben a levélben és más küldeményeiben is kifejtette, hogy a világ két végletre hasítható. Egyik oldalról az egyénre, a történeti, az esetlegességeknek kiszolgáltatott, ingatag, változó létezésre, a másik oldalról az abszolútum, az Isten metafizikai szférájára: „az ember egyszerre él az életben és az örökévalóságban – írja a költő 1928. október 10-én kelt levelében – ...mindent úgy tegyen, mintha csak egy élete volna, és pedig nem történeti, hanem örökévalósági, tehát lehetőleg ne fizikai, hanem szellemi, fizikai csupán annyi,

¹¹ Uo. 102.

¹² József Attila levelezése, 341.

amennyi saját egyéni történeti életéhez szükséges.”¹³ Az ént a maga osztatlan testi-lelki egységében értelmezi. Ami bennünk fizikai, tehát társadalmi valóság, és ami bennünk lelki, azaz pszichológiai valóság, egyediségünk nélkülözhetetlen, de korlátozott értékű alkotóeleme. Nem érdemel komoly figyelmet. Egyedüli részünk, amivel az abszolútummal érintkezhetünk, a szellemiségünk hármassága, egzisztenciánk. Az egyéniben tehát az egyetemest keresi és értékeli. Ezért véli úgy, hogy a műalkotás nem az én megnyilvánulása, hanem a világegész szemléleti helyettese.

A szociológiát és a pszichológiát azok közé a tudományok közé sorolja, amelyek a történeti életű ember ügyeivel foglalkoznak, s ezért ezeket kizárja érdeklődési köréből: „Én nem hiszek a pszichológiában és a hasonló tudományokban” – jelenti ki. Mártát is felszólítja: „ne akarj most pszichológiával megismerni, mert azzal csak a mechanikus, fizikai életű embert lehet”.¹⁴ Nem állja meg tehát a helyét az a feltételezés, hogy József Attila csak a pszichologizmust, tehát a saját illetékességi területén túlterjedő lélektant utasítaná el, s így menlevelet adna a pszichoanalízisnek. Ez a kategorikus pszichologiaellenesség még az 1930 őszen írt első nagy, marxista igényű tanulmányában, az *Irodalom és szocializmus*ban is hangsúlyosan jelen volt.

Az egzisztencia középpontba állítása az *Ihlet és nemzet* szövegét és az 1928 őszen Vágó Mártának írt leveleket is elitista megnyilatkozásokká teszi. Amikor a korai népi felfogás képviselőjeként 1930 elején újra nekifut művészetbölcseletének megfogalmazásához, már túllépett ezen az elitizmuson, az egzisztencia fogalmát az újrafogalmazott szövegben már hiába keresnénk. Ha a változást jól értelmezzük, akkor az egzisztencia helyét a „teljes életem” kifejezés foglalja el. A teljes életem megnyilvánulásai nem képeznek hierarchikus rendszert. Benne válogatás nélkül egyenrangú attitűdökként van felsorolva az egyén minden életmegnyilvánulása: „mint minden lelki mozzanatomnak, habomnak csöppömnek forrása teljes életem meg annak a világgal való összefüggései, azonképpen az ihlet meg az érzelem teljes életemből fakadó mozzanatok. Nem egymás forrásai, hanem közös forrásból eredőek, többi eseményemmel, élményemmel egyetemben, hiszen mindőjüket életem szüli. Eszem, fázom, bánkódom, okoskodom és ihlem, – ezek vagy mind egyforma, vagy mind különböző tevékenységek. Ihlet és érzelem éppannyira mások, mint éhség és ihlet, okoskodás és fázás.”¹⁵

Aki ezeket a sorokat írta, a bergsoni életfilozófia befolyása alatt állhatott, de korábbi objektív idealizmusa, Isten mint abszolútum tételezése már eltűnt gondolkodásából. Az immanencia világában rendezkedett be. Nem sokkal

---

¹³ Uo. 296.

¹⁴ Uo. 297.

¹⁵ József Attila: [A tudomány abban különbözik...], in József Attila: *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930. Szövegek*, 266.

korábban, az 1930 januárjában megjelent Babits-pamfletben még érvényesült a műalkotást megteremtő költő és a mindenséget megteremtő Mindenható analógiája: „A valóságot elemezvén Istenhez jutunk, a múltól az ihlethez, az észen kívül az egyetlenhez, ami az állattal szemben emberré tesz.”¹⁶ 1931 őszén az *Irodalom és szocializmus*ban az abszolútum nem Isten, hanem a világegész, nem transzcendencia, hanem immanencia: „a valóság végső mozzanata, amelyből minden megérthető, nem az isten, amivel semmi sem érthető meg, hanem a matériának és a formának egymásban valósága, a potenciának és az aktusnak az egymásban léte, a világegész.”¹⁷ Az egzisztencia eltűnésére, illetve az abszolútum immanens átfogalmazására 1930 folyamán került sor, immár a hegeli dialektika szellemében.

A metafizikai beállítódáson túllépve, a marxista fordulat végrehajtása 1930 nyarán és kora őszén, az én-élet poklából való kilábolásnak egy másik változatát kínálta fel számára. Az egyént a maga külön problémáival úgy tüntette el, hogy maradéktalanul feloldotta a közösségben. A marxista tájékozódás következtében az abszolútumhoz való igazodás elve érvényét veszítette, s ennek nyertese a történeti létű ember problémáival foglalkozó tudományok, a közgazdaságtan, a szociológia vagy a művelődéstörténet felértékelődése volt, de a pszichológia ekkor még nem nyert feloldozást. Annak ellenére sem, hogy a pszichológiaellenes költő meglehetősen következetlenül, az *Irodalom és szocializmus*ban Wilhelm Wundt pszichológiájára hivatkozott.¹⁸ A marxista fordulat átrendezte, de egyúttal meg is hosszabbította a pszichológiaellenességet. József Attila elfogadta Marxtól az emberi lényeg meghatározásának szükségességét, és azt a meghatározást, amelyet a 6. *Feuerbach-tézis* nyújt: „az emberi lényeg nem valami, az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”.¹⁹ A mozgalom ideológiája, amelybe a költő bekapcsolódott, ezt a meghatározást úgy értelmezte, hogy az ember lényege maradéktalanul visszavezethető a társadalmi viszonyokra. Ebben a képletben nincs helye – úgymond – individualizmusnak, azaz az egyén külön problémáival való bíbelődésnek. A társadalmi viszonyok radikális átalakítása megoldja az egyes emberek személyes problémáit. Nagy Lajos gúnyolódott a lélek és a gazdaság kapcsolatának

---

¹⁶ József Attila: *Az Istenek halnak, az Ember él*, in József Attila: *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930. Szövegek*, 232.

¹⁷ József Attila: *Irodalom és szocializmus*, in József Attila összes tanulmánya és cikke, 1930–1937, I. kötet, szerk. Tverdota György és Veres András, l’Harmattan – József Attila Társaság, Budapest, 2018. 112.

¹⁸ Uo. 149.

¹⁹ Karl Marx: *Tézisek Feuerbachról*, in Karl Marx és Friedrich Engels: *A német ideológia*, Helikon, Budapest, 1974. 9.

ilyen primitív rövidre zárásán, azon, hogy egy asszony tériszonyát az ideológia hajlamos a kapitalista gazdasági viszonyokra visszavezetni.

Ez a szinte a komikum határát súroló rövidre zárás a mozgalomba történt bekapcsolódás első hónapjaiban József Attilától sem volt idegen. Az időszakot a költő élettársa problémátlannak állította be: „Vidám volt és sokat tanult, életünk boldog korszaka volt.”²⁰ József Attila a Jaurès-munkaközösségben tartott Gartner Pál „előadáson igen analysis ellenes volt – írja *Naplójában* Szántó Judit. – Volt egy közbeszólása, amit az orvos »a szexuálisan elnyomott ifjúságról« tartott, amelynek lényege mégis az volt, mintha impotens és beteg volna a mai generáció. Attila: »Más az, ha egy ember, nyolcszobás lakásban, hol gőzfűtéses meleg van, és ő már mint a gazdag a dunna alatt vacog. És más, ha egy ember télen kiskabátban az utcán vacog.« Lakást az ifjúságnak! ezzel fejezte be! Persze nagy taps után sietett felém, akkor még boldogan éltünk és így is éreztük igazunkat.” Az élettárs *Visszaemlékezésében* felidézve ezt a jelenetet, hozzáteszi: „Akkor Attila még távol állt a freudizmustól... A következőket mondta: »A munkásoknál ne beszéljünk nemi nyomorúságról. Oldjuk meg szociálisan a kérdéseket és akkor ez megszűnik előadásanyag lenni.«”²¹ Az ilyen megnyilatkozások mögött az emberi lényegről mint a társadalmi viszonyok összességéről alkotott, az illegális mozgalomban közkeletű, Marxra hivatkozó, vulgarizáló felfogás állt.

Ebben a folyamatban hozott fordulatot a költő találkozása 1931 tavasz végén, nyár elején Rapaport Samuval, Juhász Gyula szegedi környezetéhez tartozó, belgyógyászai képzése mellett pszichoanalitikus képzettséget szerző és Szegedről Budapestre költözve praxist nyitó orvos ismerősével. Ez a találkozás új tájékozódás kezdetét jelentette a költő pályáján. Az emberi lélekről korszerű kép kialakítása került napirendre. E folyamat végigkövetése azonban már új fejezetet képez a pályarajzban. Az ismeretelméleti szubjektum helyét a mélylélektani önismeret szubjektuma, a pszichoanalitikus személyiség-képlet foglalta el.

---

²⁰ Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*, Argumentum, Budapest, 1997, 36.

²¹ Uo. 36–37, 88.